

ПРИЙОМ ПРОТИСТАВЛЕННЯ У ПОВІСТІ БОГДАНА ЛЕПКОГО «БАТУРИН»

В. Мельничайко, М. Криськів
Тернопільський національний педагогічний
університет імені В. Гнатюка (УКРАЇНА)

ABSTRACT

The article deals with the antithesis as a special feature of Bohdan Lepky's works on the example of the novella about one of the most tragic episodes in Ukrainian history, namely the destruction of Baturyn, Ivan Mazepa's capital. The usage of antithesis has been traced throughout different levels of the text from the idea of the whole text to feelings and emotional experiences of the characters. The compositional, lexical and grammatical means of author's creative idea realization have been represented.

Keywords: tragedy, contradiction, society, characters, the manner of presentation, stylistic role, conception of the world.

У статті розглянуто характерний для творчості Богдана Лепкого прийом протиставлення на прикладі повісті про один із найтрагічніших епізодів української історії — зруйнування столиці гетьмана Івана Мазепи Батурина. Простежено застосування цього прийому на різних рівнях художнього тексту — від ідейного змісту усього твору до почуттів і переживань окремих персонажів, а також композиційні, лексичні, граматичні засоби реалізації авторського творчого задуму.

Ключові слова: трагедія, протиріччя, суспільство, характери, спосіб викладу, стилістичні роль, світосприймання.

W artykule na przykładzie opowieści o jednym z najbardziej tragicznych epizodów w historii Ukrainy — zniszczeniu stolicy hetmana Iwana Mazepy Baturyna — rozpatrzony został bardzo charakterystyczny dla twórczości Bohdana Łepkiego chwyt przeciwstawienia. Zbadano zastosowanie tego chwytu na różnych poziomach tekstu artystycznego — od ideowej zawartości całego dzieła do uczuć i doświadczeń poszczególnych postaci, a także kompozycyjnych, leksykalnych i gramatycznych środków realizacji autorskiego zamysłu twórczego.

Słowa kluczowe: tragedia, sprzeczność, społeczeństwo, charakter, styl wypowiedzi, stylistyczne rolę, światopogląd.

Навіть історики вважають, що хоч які б віддалені від нашого сьогодення часи вони досліджували, все одно, по суті, пишуть про самих себе. Справді, все — від вибору теми до інтерпретації фактів — свідчить про сферу зацікавлень і світосприймання вченого.

Мабуть, ще більшою мірою це стосується письменника, що висвітлює історичну проблематику. Йому ніяким чином не обійтись без власної оцінки фактів минулого, їх впливу на подальше розгортання подій, на сучасність і перспективи майбутнього. Інакше написання твору втратило б будь-який сенс.

Тому, сприймаючи твір на історичну тему, мусимо враховувати три часові пласти — реалії зображеної епохи, суспільні віяння часу написання і актуальні

проблеми наших днів. Тільки так можна зрозуміти, у чому полягає та роль, яку він відіграв і відіграє в літературі і в житті.

Усе це повною мірою стосується творів Богдана Лепкого і, зокрема, повісті «Батурин».

Б. Лепкий у своїх творах охопив і художньо осмислив одну з найскладніших і найбільш доленосних для України епох — час гетьмана Івана Степановича Мазепи, що зробив невдалу спробу вирвати Україну з ведмежих обіймів московського царату. Повість «Батурин» відтворює трагічні події — захоплення і зруйнування гетьманської столиці військами Петра I.

Сама сюжетна основа вже спонукала автора до застосування прийому протиставлення, адже йшлося про криваве протиборство двох сил, кожна з яких має свої традиції, свої засади, свої цілі. Тому контрасти і суперечності знаходимо на всіх структурних рівнях твору.

Передусім це загальнополітичні проблеми. Завдання Москви полягало в тому, щоб за будь-яку ціну зберегти владу над Україною, завдання України — створити власну незалежну державу. Носіями цих протилежних стратегій виступають цар Петро і гетьман Мазепа, якому й досі у московських церквах виголошують анафему — прокляття за зраду російської державної ідеї. А сам Мазепа як персонаж повісті «Батурин» міркує про це так: «Ти московський цар, а я український гетьман. Ти будуєш нову царську державу на кістках поневолених народів, я рушивсь будувати свою, незалежну від деспотії твоєї. Я зрадив тебе, бо не хотів зрадити власної ідеї. А хоч би мені й не довелося остоятися в бою, (...) так останеться Мазепина ідея. Вона житиме під попелом і кістками, поки грядущі покоління не відгребуть її, не піднімуть високо на свій прапор і не заткнуть його біля престолу вільної і незалежної від московських царів української держави.»

Така дилема існувала не тільки в XVIII столітті, не тільки тоді, коли створювалась тетралогія «Мазепа», але, як це не парадоксально, існує і в наш час.

Отже, Петро і Мазепа — не тільки антиподи в сюжетній назві повісті, не тільки носії особистого світогляду, власних ідеалів і цілей. Вони — представники двох різних світів, у яких живуть і які прагнуть узаконити й зміцнити.

Петро I — уособлення деспотичної системи управління державою, він на людей «дивиться, як на каміння, як на матеріал для тої будівлі, що родилася в його буйній голові», «життя кожного підлеглого у своїй жмені тримає», найменший вияв невдоволення (хоча б з приводу довгого стояння на морозі) вважає бунтом.

Він може будь-кого, навіть гетьмана Мазепу чи найближчого прибічника Меншикова, власноручно побити. Люди для нього — «це тільки одна цифра в його великому рахунку», «мертво послухне знаряддя у його кріпкій руці». «Ніхто не був певен свого життя»

І всі виховані в такому авторитарному дусі вважають це цілком нормальним, більше всього бояться викликати невдоволення царя і намагаються відігратися на тих, хто стоїть на ієрархічній московській драбині нижче за них. Послух цей вони «виссали з матірних грудей, а терпіння одідичили по батьках». Навіть Меншиков готов був «підставити спину під удари дубини», бо «на те Петро цар, а Меншиков лиш його генерал».

Той же Меншиков, готовий стерпіти будь-яке знущення від царя, відчуває себе повновладним господарем життя і смерті своїх солдатів і офіцерів, не

кажучи вже про ту легкість, з якою готовий виконати царську вказівку, покарати Батурин так, щоб «камінь на камені не остався».

Зовсім інші козацькі традиції. Тут головною рушійною силою є не страх перед можливою карою, а почуття обов'язку і вірність присязі. Сам гетьман перед тим, як вчинити вирішальний крок, зробив «порахунки з совістю своєю», оскільки його передусім бентежила «свідомість тих нових жертв, котрих вимагатиме його діло». Тому скликав старшин на раду і тільки після підтримки його наміру здійснив свій «історичний вчинок» — перейшов на бік шведів.

Так же робить і Чечель: прочитавши царського листа зі сповіщенням про зраду Мазепи і наказом пропустити в місто полк москалів, запідозрив обман, «хотів додержати присязи на вірність гетьманові, але і долі Батурина не хотів брати на свою совість», тому скликав своїх старшин на раду, дав можливість кожному висловити свої міркування, які не завжди були приємними. Йому дорікали за нерішучість, за «гру у піжмурки з москалями», але він розумів, що «роздратований народ не вміє язика тримати за зубами», вдавав, що не чує образливих слів, і терпеливо переконував у недоцільності необдуманих дій (наприклад, стріляти по парламентарях).

Не лише козаки, але й громада батуринців готові були «оборонятися до останньої кулі», якщо гинути, то «по-лицарськи, а не по-рабськи». Саме таку готовність змалював автор у сцені з виголошенням царського наказу. Протиставлення захисників Батурина та інших «мазепинців» і московських вояків здійснюється за багатьма ознаками.

Якщо прибічники Мазепи зображені культурними, освіченими (знають навіть латину), то московські офіцери — грубими, некультурними (давно не митими), неосвіченими (царський посланець неспроможний навіть виразно прочитати людям текст офіційного листа, їх зацікавлення не йдуть далі пиятики та розваг з жінками, яких самі ж називають «сволоччю» та іншими такими «ласкавими» словами.

Інколи навіть здається, що автор перегинає палку, надмірно підкреслює негативні риси ворогів. Мабуть, певна упередженість, певний суб'єктивізм оцінок має місце. Адже письменник просто не може не виявляти власних думок і почуттів. Проте в авторських характеристиках персонажів важко провести межу між суб'єктивним і об'єктивним, адже негативні риси впливають із самих історичних фактів, з перипетій сюжету. Характерний приклад — опис героїчної вилазки козаків з обложеної твердині на герць з переважаючими силами ворога. Не дивно, що в описі цього блискавичного бою автор явно симпатизує не лише козакам, але й їхнім коням, які «ніби розуміли своїх їздців (...), повертали зі швидкістю блискавки вправо і вліво, знімалися високо на задніх ногах, гризли, кусали драгунських коней, ніби свідомо брали участь у бою». Тоді як московські коні, здебільшого «недавно відірвані від воза і плуга (...), полошилися від стрілів, боялися шабель і зраджували охоту втікати до своїх стаєн».

Але це, напевно, таки відповідає історичним реаліям: адже Петро лише недавно почав створювати регулярну армію. Отже, дорікати авторові за упередженість було б не зовсім справедливо.

Розмежування позитивного і негативного проходить зовсім не по лінії свій — чужий. Послідовно підкреслюючи переваги щодо культури побуту, поведінки, мови козаків над москалями (незалежно від рангу), письменник усе ж не дає звинувачувати його у, по-сучасному кажучи, ксенофобії, не тільки хвалить своїх і ганить чужих. І в тому, і в іншому таборі є відхилення від загального пра-

вила. Є солдати, незадоволені своїм підневільним становищем, але вголос про це не можуть сказати — надто суворою була б кара. У дикунському середовищі п'яної й аморальної офіцерні виведено світлий образ полковника Скоріна, людини освіченої і благородної, який довго терпів докори сумління за свою участь у виконанні нелюдських наказів «його величності царя» і «світлішого» сатрапа князя Меншикова, та врешті-решт не зміг витримати кривавих картин допитів та знущань над захопленими оборонцями Батурина. Навіть у змалюванні найбільших винуватців батуринської трагедії — царя Петра і «екс-бублейника» «світлішого князя Меншикова» Б. Лепкий не втрачає об'єктивності. Зокрема, кілька разів згадує про зовнішню привабливість цього втілення «по-європейськи вдягненої Азії». Цар-тиран, що життя людей «у своїй жмені тримає», все-таки не може приєднатися до меншиковської філіппіки проти українців, які «каменем віддячують за хліб», і зауважує: «Мабуть, ми з тобою не відплачували інакше» (281). Попри всю ненависть до «зрадника» Мазепи він визнає розум, дотепність, культуру поведінки гетьмана: «Європеець, не азіят, як ви». Адже виконавці його волі «тільки й уміють, що пороть», чогось іншого їх навчити не можна.

З другого боку, не побачимо в повісті (як і в інших творах автора) найменшого прояву національного чванства. Поряд з Чечелем, Герциком, Войнаровським, багатьма безіменними героями визвольної боротьби бачимо й німця Кенігзена, чесного і хороброго вояка, який «боровся краще від наших» за справу, до якої «пристав душею».

І навпаки, канцелярист Кандиба, наказний полковник Ніс, шайка п'яних гульвіс, які, захопивши пораненого Чечеля, з дикими піснями везуть його здавати у ворожий табір, натовп прохачів царських милостей і прибуткових посад, тих, хто готовий задля вигоди продати місто з усіма його мешканцями, хто і в переможців не заслуговує нічого іншого, крім зневаги («хай побідить Карпо — до нього кланятися підуть»), показані в усьому їх непривабливому вигляді.

Найбільше ж із цього кодла від автора перепало наказному полковникові Іванові Носу, який відкрив ворогові потайний хід до міста і, отже, прирік місто на руйнування, всіх жителів на загибель. Зрадою він не просто рятує себе чи намагається здобути якісь блага. Він переконаний, що всі зраджують.

З-поміж української групи персонажів, схарактеризованої загалом позитивно, теж виділяються окремі групи і постаті. Це ті, хто вдень вдає патріота, а вночі, рятуючи власну шкуру, непомітно залишає місто.

Протиставлення наявне не тільки як вияв найсуттєвіших якостей людини. Нерідко це лише суперечливі почуття (Туди переселилася Любов Федорівна, хоч і нерадо; хотілося (...) кидати каміння, сокирою відрубувати пальці, що чіплялися мурів (...)). А разом з тим щось здержувало її (Мотрю), веліло ждати дальших подій; несподівана зміна настрою (Мотря не вернулася стривожена (...), а спокійно просила не турбуватися; Та ще він (парламентар) не докінчив цих слів (про зраду Мазепи), як на нього з усіх боків посипались удари (...)). Аж Чечель і старшинами насилу вирвав безталанного посла ледве живим»), неоднозначна оцінка ситуації («Вважайте себе щасливим, що хоч потерпіли самі, та не стали причиною людського горя; Має попасти Меншикову в руки — хай горить; Відповідати треба політично, а не лайкою), зміна у взаєминах персонажів (Це була її (Мотрі) мати, але куди ближча, ніж колишня, сильна і своєвільна; Любов Федорівна про себе: «Все лиш себе бачила, а не других (...), хотіла, щоб все на моїм стало, хоч би світ перевернувся догори

дном. А це гріх, великий гріх; Не любила я гетьмана, а тепер (в час облоги міста) нічого собі так не бажаю, як його), несподіваний спалах завзяття (Невеличка громада міщан кинулася на ворога, вдсятеро сильнішого від себе), передбачення на ступнях подій (бажання Мотрі «вийти з того пекла, котре тут зчиниться за хвилину»; Жертви, котрі покладом (...) на рідному престолі (...), як не тепер, то в будучності стануть на суді історії).

Подекуди протиставлення набуває суттєвого, концептуального значення, виражаючи думку, для обґрунтування якої потрібен був би досить об'ємний фрагмент. Так, під час штурму Батурина Мотря, підхоплена натовпом, котрий піддався паніці, намагається спам'ятати і зупинити людей, звертається до них: «Це я Кочубеєва Мотря, рятуйте мене!» І до людей повертається здоровий глузд. Чуються вигуки «Рятуйте Чуйкевичеву Мотрю!» Як багато сказано цією заміною прізвищ: ворога Мазепи (а отже й України) на одного з найближчих його сподвижників!

У змалюванні усіх цих подій, проблем, персонажів, сподівань і настроїв автор використовує найрізноманітніші мовні засоби вираження суперечливих понять і явищ. У першу чергу антоніми, самою суттю своєю для цього призначені.

Що гетьман збудує, цар нищить; Не йду до вас як ворог, лиш як приятель; Народ до решти пропаде, переміниться у велике стадо невільників-рабів.

В таких парах виступають і спільнокореневі слова, утворені за допомогою префіксів і суфіксів (приїжджають і від'їжджають, входять і виходять; запалюватися — підпалювати), споріднені слова різних частин мови з протилежним значенням («Не руйнуйте свого славного Батурина» — «Тому що славний, не хочемо безславити його»).

Із морфологічних категорій для створення конструкцій з протиставним змістом виявлено лише три — вищий ступінь прикметника (жах сильніший за голос розуму; страшніший за вибухів гул — людське голосіння), часові видові форми дієслова (люди, що перед хвилиною працювали (...), кидають все і біжать навмання; засне Мотря на годинку і будиться, бо на замку нова тривога; — «Як гадаєте, мамо? Обложать москалі Батурина?» — «Вони вже давно облягають, цілу Україну обложили») та особові й безособові форми дієслова (Мати й дочка спали в різних кімнатах. Та не спалося Мотрі).

Значно частіше контраст створюється за допомогою синтаксичних засобів. До синтаксичних конструкцій такого типу належать речення з розділовими сполучниками, які дають змогу зіставити альтернативні варіанти: Або слухаємо царя, або гетьмана; Лист міг мати лише два завдання: або перетягнути батуриців на свій бік, або піддурити їх і захопити замок; Чи спочуватиме (населення) йому, чи привітає вороже? За Україною заявить себе чи за Московою?

Найчастіше трапляються конструкції (прості речення з однорідними членами речення, складносурядні речення та складні синтаксичні цілі — ССЦ) з протиставними сполучниками:

Стріляють, та не влучають; Це була не битва, а різня; Це вже не люди, а боги; Крикнула голосом не розпуки, а нового завзяття; Боялася не тільки ворога, але й своїх; Всякий розумів, що тут не чие, а його власне; Карло прямує не на Москву, а на Київ.

У наведених реченнях (а потрібні приклади можна набагато збільшити) бачимо протиставлення на основі однорідних підметів, дієслівних присудків,

іменних частин складних присудків, додатків, узгоджених і неузгоджених означень, обставин, різниця у семантиці яких зумовила сполучники а, але, та. Такі ж сполучники як засоби вираження протиставлення спостерігаємо і в складних реченнях, і, значно частіше, у поєднаних за змістом групах речень. Ось характерні приклади складносурядних речень: *Тільки Бог всесильний, а цар — чоловік; Вони свої втрати можуть легко поповнювати, а для батуринців одинока допомога — гетьман; Чого тільки не говорив Кандиба, а де він тепер?*

Проте складних речень з протиставними сполучниками небагато. Та й засіб зв'язку у них одноманітний — майже завжди це сполучник а. Набагато частіше протиставні сполучники вживаються для зв'язку між реченнями в більших фрагментах тексту: *Зжахнулося село. Та не зжахнулися тії на дзвіниці; Скасувати наказ Мазепи може тільки (...) новий гетьман. Але тепер це неможливо; Три дні часу (...) А за три дні Мазепа може бути тут; Кругом города висипано вали; побудовано частокіл. Але боронили (їх) лише самі жителі міста; Бачиш як москаль палить (...) — Але і наші не дармують; Тішився народ, що Чечель не впустив москалів (...) Та не тішився Чечель.*

Очевидно, навіть у тих випадках, коли зв'язок між реченнями контактний, об'єднання простих речень було б недоцільним: це суперечило б загальному стильовому колориту тексту, його емоційній наснаженості. Тим більше це неможливо тоді, коли протиставний сполучник служить для зв'язку не окремих речень, а складних синтаксичних цілих, як в останньому прикладі, де між складно-підрядним і простим реченням зі сполучником та є декілька простих і складних речень обсягом в чотири рядки, в яких пояснено причину радості батуринців.

Особливою експресією відзначаються конструкції, що складаються з протилежних за змістом частин речень чи фрагментів зв'язного тексту, між якими відсутній протиставний сполучник: *Дехто думав, що не вдасться здобути Батурин. Меншиков був другої гадки; Чечель ждав, поки втихомиряться громада. Діждатися не міг; На землі лежав умираючий паж, Івана Носа не було; Прикликали хірурга, рятунок не було; Даром принаглюють московські офіцери своїх людей до дальшої погоні. Грозять пістолями, декількох трупом кладуть. Козаків і наглили не треба.* Такі пари речень виступають у тексті засобом не тільки контактного, але й дискантного міжфразного зв'язку: *Мотря пробує зупинити товпу (...) Ніхто не слухає її; Хто почував себе спосібним до бою, біг у замок (...) Немічні і безсилі молилися в церквах.*

Відтінок протиставлення відчутний і в інших безсполучникових конструкціях у межах складного речення і тематичної групи речень: *Має пропадати город, хай пропаде він (значення умови); Його (виходу) нема. Ворог замкнув город з усіх боків (значення причини); Проїхали кількасот метрів — стали повертати (часове значення); І принаглювати не треба. Знають, в чім діло (значення причини); Скінчилась праця. Відходять (відтінок часу і причини).* А подекуди і в межах простого ускладненого речення: *Не знаючи Карлових планів, гетьман не міг робити своїх (дієприслівниковий зворот зі значенням причини).*

Своєрідним засобом контрасту служить і граматична неповнота: *Ворожа куля повалила діда (він вигукнув): «Не здавайтесь! Не зда — вай — тесь!» І — замоук.* Фактично тут маємо пропущений перший з однорідних присудків і парцельований другий, підсилений знаком тире, що вказує на інтонаційну паузу.

Приєм протиставлення послужив засобом увиразнення фрагментів, що належать до різних типів висловлювання — роздумів, розповідей і описів, монологів, полілогів і діалогів. Ось, наприклад, побудований на основі контрасту роздум Мотрі:

«Дивна річ. Балакаєш з чоловіком — і ніби він справді чоловік. І чує, і розуміє, і ніби нічого злого тобі не хоче. (...) А все-таки ідуть, щоб знищити тебе, забрати волю, розграбити добро, палити, мордувати. Приказ одного чоловіка переміняє тих людей у звірів. Тисячі, великі тисячі підчиняються волі одиниці. Одиниця думає за них, приказує, бажає, — будує державу. В нас не те. І в нас нема держави».

У невеликому фрагменті — аж три рівні протиставлення: 1) люди у мирній обстановці і в умовах війни; 2) вождь і виконавці його волі; 3) нема дисципліни — нема держави.

Не менш колоритна розповідь про поєдинок Батуринського сотника з московським драгуном.

«З диким кроком летів на нього москаль, великий, сутулуватий, як ведмідь. Сотник чув його зневажливі слова (...) і, здавалося, задеревів від страху. Нараз скочив конем вбік, так що москаль пролетів сажнів може двадцять вперед. Тоді сотник погнав за ним і, як яструб на голуба, кинувся на нього. (...) Зчепилися в рукопашнім бою (...) на смерть і життя. (...) Жилавому сотникові поталанило вхопити сутулавого москаля і стягнути його з коня».

Тут також кілька протиставлень: 1) зовнішність суперників; 2) прямолінійність москаля і хитрість сотника; 3) єдиний можливий результат: одному — життя, другому — смерть.

Описові фрагменти також відзначаються контрастними деталями:

«Батурин горів. Запалювалися щораз нові будинки. Не треба було й підпалювати, вітер скрізь розносив горючі головні (...) Як мовкли стріли і на хвилину потухала пожежа, то зривався ще страшніший за них гул — людське голосіння. Здавалося, що замкові мури ожили і ридають (...)»

Здавалося, пожежа була ще грізніша, ніж удень, бо вночі вогонь усе страшніший. Замкові мури облиті були червоною загравою, ніби це вони горіли. Руді дими скувалися кругом. Валилися димарі, з луском падали перепалені сволоки і розсипалися муровані стіни.

Люди вже не кричали. Забули про пожежу, вся їх увага звернена була на останнє прибіжище, на замок. Коли б він не упав.

Батурин все ще горів. Одно велике, червоне море шуміло й гуділо там, де ще вчора жили люди в своїх домівках».

Такі ж логічні, хоч і граматично не виражені зв'язки спостерігаємо і між більшими за ССЦ композиційними фрагментами. Наприклад: *Диякон чимраз далі посувається від брами (...) Не бачить небезпеки, яка їм грозить.*

Ворог їх збоку заходить. Мотря бачить його намір, котрого вони там у долині, серед бою, не помічають.

Нерідко засобом зв'язку між такими фрагментами служать риторичні питальні речення: *Мотря пересунулася попри голодову яму і нараз стає. Де ж ділися двері до вежі?; Їх нема. Вони заставлені (...) усяким хламом (...). Поміж тим хламом купи людських тіл...*

Такі контрастні висловлювання чи їхні елементи — це ті кольорові камінчики, з яких автор вибудовує менші чи більші фрагменти загальної мозаїки батуринської катастрофи, якою, власне, і є весь текст повісті — від першої сторінки, навіть від першого речення (*Відколи виявилось, що Карло прямує не через Смоленськ на Москву, а через Стародуб і Новгород Сіверський на Україну, москалі стали посуватися в напрямі Десни*) до останнього фрагмента (*Дружила-ся Україна з усякими своїми сусідами, але дружба та не виходила їй на добре*).

По-різному вписуються вони у структуру тексту. Монологічні фрагменти виражають або оцінки самого оповідача-автора (як, наприклад, в описі розваг московських офіцерів: «...жіночий виск, тиск, регіт і шльох, все перемішане в безтямний гармидер тонів, в хаос рухів, наглих, пристрасних, диких, від яких людині нормального життя крутиться в голові і робиться млісно на серці»), або подаються як висловлювання когось із персонажів. Старий диякон, бачачи розгубленість оборонців Батурина, намагається розвіяти «їх пригноблений настрій»: «Чого ж ви так посоловіли, люди? Ще бою не було, а ви вже ниєте зі страху. Це не по-козацьки. Підождіть, вранці заревуть гармати, веселіше буде. В мене вже долоні сверблять, а вам страх. Раз мати родила, раз треба вмирать. Коли б лиш чесно, без сорому предстати на страшному суді.»

«Височенний дідуган з білими вусами», заперечуючи брехливий царський маніфест про «зникнення гетьмана Мазепи», гукнув: «Брешеш! Гетьман Мазепа не щез, він пішов по славу і волю для тебе, тупоумний народе, безглузда товпо! Не гетьман зрадив народ, а ви зраджуєте його, відрікаєтеся від нього, як Петро від Спасителя свого (...). Гетьман камінь двигнув, що давив вас і предків ваших, а ви (...), як безмовна скотина, покійно слухаєте (...), що вам царський посіпака читає, замість навіки затулити його брехливий рот!»

Найчастіше монологічні фрагменти є відтворенням невласне прямої мови — внутрішнього мовлення, руху думки, яка шукає виходу зі складної ситуації. Прикладом може бути наведений вище роздум Мазепи перед остаточним рішенням перейти на бік шведського короля.

Подібні й міркування інших персонажів, які, за сюжетом твору, опинилися на перехресті життєвих доріг.

Цікавим різновидом внутрішнього монологу, застосованим не тільки в повісті «Батурин», але й у інших творах Б. Лепкого, є прозовий текст з віршовими вкрапленнями. Такі фрагменти трапляються в описах глибоких переживань чи хворобливих марень персонажа. Так, Мотря, втративши надію на порятунок міста, приймає рішення підірвати порохову вежу, а з нею і замок. Чимдуж пішла туди — «крізь дим і пожежу, крізь сором і знущання, до хмар, до неба, до Бога. Останній гін, остання дорога; серце б'ється як дзвін, — ворогам проклін, ось ваша перемога (...) Невже ворог допаде її? Ні, ні! Не відмов їй сил, дай крил, щоб долетіти, — Боже, світе».

Навіть важко простежити, де тут спалахи думки, а де неусвідомлені відчуття: «Арки, пороги, угинаються ноги, (...) літають кажани... Чи дійсність це, чи лиш страхітні сни?... Спішись!»

Але — не вдалося «сповнити останнє діло», у пам'яті спливає далеке дитинство, «казки, оповідання, і все, що було, минуло, неначе вогнем спалахнуло, горить... (це від автора чи просто відчуття Мотрі?) Цить, серце, цить! (а остання фраза — вже не тільки відчуття, а вольове зусилля, намагання заспокоїтись). Цією суперечністю змісту зумовлена й своєрідна структура тексту: відсутність логічного і граматичного зв'язку між словами, нерозмежованість речень, — саме в цьому й виявляється сплутана, розбурхана свідомість героїні.

У тих випадках, коли сюжет вимагає показу ставлення до певного злободенного питання не однієї людини, а більшої чи меншої групи людей, у якій, як стверджує народна мудрість, що голова, то й розум, автор вдається до полілогу, де кожен відстоює свою думку як єдино правильну. Таких сцен з повісті чимало. Наприклад, перед від'їздом Мазепи з Батурина козаки обмінюються думками:

— *Має приїхати (Меншиков), хай їде. Побалакаємо з ним. Не бачили бублейника.*

— *Цитьте!*

— *Доки будемо цитькати? Якого чорта нам довше затаювати свої гадки?*

— *Треба раз показати зуби!*

— *Хай буде сяк або так, а то ні се, ні те, ні третє!*

— *Ні Україна, ні Москва.*

— *Кажуть, цар гетьмана конче в свої руки дістати хоче.*

— *А гетьман?*

— *Не пустимо гетьмана до царя.*

Таке ж відкрите обговорення в козацьких традиціях відтворено і в кількох інших епізодах. Приїхали Меншиков з Голіциним — пускати чи не пускати їх у місто; прислав «світліший» парламентаря — вислухати його чи зустріти кулями. Суперечка часом набуває гострих форм, так що Чечелю і Кенігзену насилу вдається втихомирити козаків.

— *Пускати. Хай скаже, чого йому треба.*

— *Не пускаймо троянського коня!*

— *По що? Щоб побачили, як ми зазброїлися? Не треба.*

— *Двом панам годі служити.*

— *Гетьман нам реґіментар, його прикази для нас святі.*

.....
— *Лізе, як свиня в город. А очей по рилі!*

— *Не смій стрілять!*

— *Лист від його величества царя веземо.*

— *Та що з ним балакати. Москаль! Стріляй!*

— *Не важся — біла хоругви!*

— *Так що? Закрасім її на червоно.*

Часом такий полілог закінчується абзацом, в якому ніби підсумовується все висловлене і формулюється сформований у колективній свідомості висновок: *«Тепер уже ніякого сумніву не було, — гетьман пішов до шведів!»*

Всякий розумів, що це значить. Але, на диво, батуринці скоро якимось освоїлися з тією гадкою, гетьманська столиця стала по стороні гетьмана. Добре зробив. Краще зі шведом, як з царем (...)

І народ кинувся до роботи — зміцнювати укріплення. Спостерігаються й протиставлення іншого типу — зміни думок і настроїв персонажа залежно від обставин. Так, парламентар Жаркевич, почувши від батуринців оцінку його поведінки як зраду свого народу та пораду перейти на бік захисників гетьманської столиці, відчув у тих словах правду і завагався. Але ці хитання тривали недовго: особиста вигода узяла верх над ще остаточно не згаслими патріотичними почуттями.

В оборонців міста, які безпідставно подумали, що москалі вже здобули укріплення, але незабаром побачили, що це не так, спочатку виникає паніка, прагнення утікати куди завгодно, повертається тверезе мислення і готовність до дальшого опору.

Під впливом реалій життя, конкретних подій змінюються і люди. Такі факти також вплітаються у сюжетну канву. Простий ремісник, захищаючи оборонні укріплення міста, виявляє властивості лідера, бере на себе командування, Кочубеїха кардинально змінює своє ставлення до гетьмана, сестра-жалібниця у

вирі боротьби «не гоїть, а завдає рани».

Зміст описових фрагментів різноманітний. Вигляд людини колись і тепер, здорової і хворої, у спокійній обстановці і під час бою, місто до пожежі і після неї, природа в різні пори року, навіть зміна погоди — у всіх цих випадках автор вдається до протиставлення, до контрасту як засобу увиразнення зображуваного.

У такій формі викладу прекрасно сприймається стан розбурханої людської стихії.

Протилежність характерів, думок, поглядів знаходить відображення у формі діалогу. Такими є, наприклад, діалог Мотрі і Носа, Меншикова і Скоріна.

Ніс перешкодив Мотрі здійснювати свій намір — захопив її біля бочок з порохом:

- Пусти, а то голову об мур розіб'ю (...)
- Врятую тебе, може ще кого. Моє слово має тепер вагу.
- Не хочу я твоєї ласки, проклятий!
- Не проклинай. І без того багато лиха на світі.
- Ти його спричинив, зраднику!
- Хто не зраджує нині.

В останній з наведених реплік — натяк на «зраду» Мазепи. Але життя, зберегти яке обіцяє Мотрі Ніс, для неї гірше смерті:

– За кого ти маєш мене? Я ж перед хвилиною хотіла висадити замок у воздух, а тепер мала б осоромити себе, щоб рятувати життя? Не буде того ніколи!

Так через репліки діалогу чітко вирисовуються контрастні характери, протилежні погляди — борця і пристосуванця.

Так само, як Мотря у владі Носа, у владі Меншикова опиняється єдина благородна серед московських головорізів людина — полковник Скорін. Він не може спокійно дивитися на катування взятих у полон оборонців Батурина, але і висловити протесту не може — через військову субординацію і усвідомлення безперспективності цього кроку. Тому, коли йшлося про допит Мотрі, вирішив «*просто поговорити*»:

- Князю, це жінка! Пошануй її горе, доволі того знущання!
- Чого тобі, Петре Павловичу? Ти, мабуть, з глуздів збився. Пора отямитися. Причарувала тебе хахлячка? Офіцер, полковник! З потомственных дворян! (...)

- Князю! — пробував йому перебити Скорін.
- Проч мені з очей!

Отак закінчилася розмова «Європи — і по-європейськи вдягненої Азії», після якої Скорін застрелився.

Сприймаючи усе це переплетення суперечностей, ми, читачі повісті «Батурина», маємо змогу усвідомити громадянську позицію Богдана Лепкого, сформувати чи, якщо потрібно, скоригувати власне розуміння фактів трагічної української історії, а також належно оцінити порушені в ній морально-етичні проблеми сміливості і боягузтва, чесності і лицемірства, вірності і зради, які й сьогодні залишаються актуальними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалев В. П. Выразительные средства художественной речи. К. : Радянська школа, 1985. 136 с.

2. Коваль А. П. — Практична стилістика сучасної української мови. К. : Вид-во Київського університету, 1967. 400 с.
3. Корман Б. О. Изучение текста художественного произведения. Москва: Просвящение, 1972. 110 с.
4. Кочан І. М. — Лінгвістичний аналіз тексту. 2-е вид. — К. : Знання, 2008. 423 с.
5. Крупа М. П. Лінгвістичний аналіз художнього тексту. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 416 с.
6. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. К. : ВЦ «Академія», 2006. 752 с.
7. Wilkn A. O języku i stylu «Ogniem i mieczem» Henryka Sienkiewicza. Warszawa — Krakow: PWN, 1978. 168 с.